

УДК 811.161.2'373(477.54)

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-30-08

УРБАНОНІМИ АНТРОПОНІМНОГО ПОХОДЖЕННЯ НА МАПІ СУЧАСНОГО ХАРКОВА

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
loudovenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-6837-1535>

Мета. Мета статті – висвітлити особливостей функціонування урбанонімів у сучасному Харкові.

Методологія дослідження. Аналізування урбанонімів становить низку методологічних проблем, що пов'язані зі складнощами узагальнення й оцінювання різноманітних даних, які розкривають внутрішню неоднорідність урбанонімів як складника топоніміки (урбаноніміки). Урбанонім передусім є мовним явищем. Дослідження спирається на класифікацію урбанонімів, що побудована на основі двох принципів, морфологічного й семантичного, і поширена в лінгвістиці. У статті аналіз урбанонімів і процесів створення нового найменування авторка поєднує з дослідженням мовної специфіки назв вулиць, застосовуючи лінгвістичний аналіз, який передбачає ідентифікацію певної мовної одиниці, виявлення всіх її ознак. Також авторка використала загальнонаукові методи дослідження: аналіз і порівняння.

Наукова новизна дослідження. Уперше у вітчизняному мовознавстві здійснено лінгвістичний аналіз урбанонімів антропонімого походження, досліджено їхню словотвірну специфіку і суспільні та культурні чинники впливу на функціонування урбанонімів.

Висновки. Харківська топонімія являє собою комплекс особливих моделей словотвору неоднакової продуктивності. Найпродуктивніший спосіб утворення харківських топонімів – морфологічний. У меморіальних назвах продуктивною моделлю є форма родового відмінка власної назви. Інші способи словотворення харківських топонімів є малопродуктивними. У топонімії Харкова є назви у формі прикметника, в основі яких фігурує антропонім, але не всіх їх утворено від імен і прізвищ людей, а від тих об'єктів, що свого часу мали у назвах ці імена чи прізвища.

Особливістю офіційної харківської топонімії була російська мова. За попередніми підрахунками авторки статті частина міських назв українською мовою в різні часи історії Харкова складала від 3% до 8%.

У Харкові довгий час існували, а деякі й досі існують, граматично неправильні назви. В основі назви завжди повинна бути характеристична ознака номінації, що не завжди притаманне топонімам сучасного міста Харкова. Як свідчать факти останнього перейменування, здійсненого у 2015–2016 рр., згідно з вимогами Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їхньої символіки» в Харкові було перейменовано декілька сотень внутрішньоміських об'єктів, нові назви яким надано з неоднаковим ступенем коректності.

Отримані результати можуть використовуватися для підготовки спеціальних курсів з регіональної ономастики, історичного краєзнавства й урбаністики, а також у просвітній і культурно-масовій роботі.

Ключові слова: антропонім, вулиця, історичне краєзнавство, ономастика, міська назва, Україна, урбанонім, Харків.

Цель. Цель статьи – определить особенности функционирования урбанонимов в современном Харькове.

Методология исследования. Анализ урбанонимов составляет ряд методологических проблем, связанных со сложностями обобщения и оценки различных данных, раскрывающих внутреннюю неоднородность урбанонимов как составляющей топонимики (урбанонимики). Урбаноним прежде всего является языковым явлением. Исследование опирается на классификацию урбанонимов, которая построена на основе двух принципов, морфологического и семантического, и распространена в лингвистике. В статье анализ урбанонимов и процессов создания нового наименования автор сочетает с исследованием языковой специфики названий улиц, применяя лингвистический анализ, предполагающий идентификацию определенной языковой единицы, выявление всех ее признаков. Также автор статьи использовал общенаучные методы исследования: анализ и сравнение.

Научная новизна исследования. Впервые в отечественном языкознании осуществлен лингвистический анализ урбанонимов антропонимного происхождения, исследованы их словообразовательная специфика и общественные и культурные факторы влияния на функционирование урбанонимов.

Выводы. Харьковская топонимика представляет собой комплекс особых моделей словообразования неодинаковой продуктивности. Наиболее продуктивный способ образования харьковских топонимов – морфологический. В мемориальных названиях продуктивной моделью является форма родительного падежа имени собственного. Другие способы словообразования харьковских топонимов являются малопродуктивными. В топонимии Харькова есть названия в форме имени прилагательного, в основе которых фигурирует антропоним, но не всех их образовано от имен и фамилий людей, а от тех объектов, в свое время имели в названиях эти имена или фамилии.

Особенностью официальной харьковской топонимики был русский язык. По предварительным подсчетам автора статьи часть городских названий на украинском языке в разные времена истории Харькова составляла от 3% до 8%.

В Харькове долгое время существовали, а некоторые до сих пор существуют, грамматически неправильные названия. В основе названия всегда должен быть характерный признак номинации, что не всегда присуще топонимам современного города Харькова. Как свидетельствуют факты последнего переименования, осуществленного в 2015–2016 гг., согласно требованиям Закона Украины «Об осуждении коммунистического и национал-социалистического (нацистского) тоталитарных режимов в Украине и запрет пропаганды их символики» в Харькове было переименовано несколько сотен внутригородских объектов, новые названия которым предоставлено с неодинаковой степенью корректности.

Полученные результаты могут использоваться для подготовки специальных курсов по региональной ономастике, историческому краеведению и урбанистике, а также в просветительной и культурно-массовой работе.

Ключевые слова: антропоним, улица, историческое краеведение, ономастика, городское название, Украина, урбаноним, Харьков.

Purpose. The purpose of the article is to determine the features of the functioning of urbanonyms in modern Kharkiv.

Research methodology. Methods. The analysis of urbanonyms constitutes a number of methodological problems associated with the difficulties of generalizing and evaluating various data that reveal the internal heterogeneity of urbanonyms as a component of toponymy (urbanonyms). Urbanonym is primarily a linguistic phenomenon. The study is based on the classification of urbanonyms, built on the basis of two principles, morphological and semantic, which is common in linguistics. In the article, the author combines the analysis of urbanonyms and the processes of creating a new name with the study of the linguistic specificity of street names, using linguistic analysis, which involves the identification of a specific language unit, the

identification of all its signs. Also, the author of the article used general scientific research methods: analysis and comparison.

The scientific novelty of the study. *For the first time in Ukrainian linguistics, a linguistic analysis of urbanonyms of anthroponymic origin was carried out, their word-formation specificity and social and cultural factors influencing the functioning of urbanonyms were studied.*

Conclusions. *Kharkiv toponymy is a complex of special models of word formation of different productivity. The most productive way of forming Kharkiv toponyms is morphological. Other ways of formation of Kharkiv toponyms are inefficient. In the toponymy of Kharkiv there are names in the form of an adjective, based on which an anthroponym appears, but not all of them are formed from the names and surnames of people, but from those objects, in due time had in names these names or surnames.*

The Russian language was a feature of the official Kharkiv toponymy According to the author of the article, some of the names in Ukrainian at different times in the history of Kharkiv ranged from 3% to 8%.

In Kharkiv for a long time there were, and some still exist, grammatically incorrect names. The name should always be based on the characteristic feature of the nomination. As evidenced by the facts of the last renaming, carried out in 2015–2016, according to the requirements of the Law of Ukraine “on condemnation of the Communist and national socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and the prohibition of propaganda of their symbols” in Kharkiv, several hundred inner-city objects were renamed, new names of which are provided with varying degrees of correctness.

The results can be used to prepare special courses in regional onomastics, historical studies of local lore and urban studies, as well as in educational and cultural work.

Keywords: *anthroponym, street, historical study of local lore, onomastics, city name, Ukraine, urbanonym, Kharkiv.*

У топонімії будь-якого великого міста є сотні назв проспектів, вулиць, майданів, парків, що утворено від імен і прізвищ, а також прізвиськ людей, тобто від антропонімів. Група внутрішньоміських об'єктів топонімії, в основу яких покладено антропоніми, досить неоднорідна. Причини такої неоднорідності різноманітні. Серед новітніх причин слід назвати насамперед Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їхньої символіки», унаслідок якого було перейменовано радянські меморіальні й апелятивні найменування міських об'єктів Харкова. Результати процесу перейменування обмежено кількісно й якісно виданнями, зокрема, довідниковою літературою, а саме: довідниками «Перелік перейменувань об'єктів топоніміки: Харків» і «Вулиці і площі Харкова» Леоніда Мачуліна, що інформують читачів про топоніми сучасної вулично-дорожньої мережі міста. Мова обох видань російська. Це не може не викликати занепокоєння і запитань, оскільки українські топоніми передусім є фактами української мови і мають бути реалізовані засобами української мови. Хоча для більшості пересічних містян довідників російською мовою цілком достатньо. Інша річ, коли йдеться про студентів спеціальності 034 «культурологія», які вивчають «Регіональну ономастику» як дисципліну за вибором.

Від часу появи монографічної праці Д. Багалія й Д. Міллера історіографічна література про Харків поповнилася сотнями видань. На разі у науковій і науково-популярній літературі про Харків ще немає праць, спеціально присвячених топонімії міста, у яких харківські топоніми пояснювалися фактами мови, а не тільки культурно-історичними подіями, особливостями політичного життя міста, діяльністю видатних особистостей і пересічних містян, тобто таких топонімів, лінгвістичний аналіз яких ще не було здійснено.

Мета статті – висвітлення особливостей функціонування урбанонімів у сучасному Харкові. Завданнями статті є систематизація антропонімних назв об'єктів Харкова як одного із складників системи внутрішньоміських назв великого сучасного українського міста, з'ясування словотвірної структури антропонімних топонімів, оскільки проблеми міської топонімії не вичерпуються тільки мовним дискурсом, окремим завданням є визначення

впливу суспільно-політичних і культурних явищ на вживання антропонімних топонімів і на їхнє функціонування.

З метою усунути певні розбіжності у тлумаченні основних термінів із закордонними аналогами ми будемо вживати термін «урбанонім» – назву внутрішньоміських об'єктів поряд із такими його синонімами, як топонім або – назва, а також номенклатурний (технічний) термін, тобто слово, що означає тип, вид міського об'єкта. Для науки, що вивчає географічні назви, ми вживатимемо термін топоніміка, для науки, що вивчає внутрішньоміські назви, – урбаноніміка, а для сукупності топонімів одного об'єкта вживасмо термін топонімія, відповідно для сукупності урбанонімів – урбанонімія. Синонімічними у тексті статті є словосполучення антропонімний топонім (урбанонім) і відантропонімний топонім (урбанонім).

Основними джерелами для написання статті є довідник «Перелік перейменувань об'єктів топоніміки: Харків», довідник Л. Мачуліна «Вулиці і площі Харкова» [2], довідник «Харків: 7000 вулиць, майданів, скверів, районів...» [8], «Список домовласників міста Харкова» [4].

Методологічні питання дослідження історичних урбанонімів на нинішньому етапі перебувають на стадії визначення. Аналізування урбанонімів становить низку методологічних проблем, що пов'язані зі складнощами узагальнення й оцінювання різноманітних даних, які розкривають внутрішню неоднорідність урбанонімів як складника топоніміки (урбаноніміки). Урбанонім передусім є мовним явищем. Наше дослідження спирається на класифікацію урбанонімів, що побудована на основі двох принципів, морфологічного й семантичного, і поширена в лінгвістиці. Морфологічний принцип передбачає поділ топонімів на основні й похідні, на прості, складні й складені, а також на кількісно-лексемні типи. Семантичний – залежить від денотата. Дуже важливими залишаються для топоніміки етимологічні дослідження, тобто вивчення походження топонімів, до яких частково ми звертаємося в тексті статті. На нашу думку, актуальною з певними доповненнями є класифікація урбанонімів російської дослідниці Наталі Подольської, запропонована в останній третині ХХ століття, у час формування основних засад вітчизняної урбаноніміки. Урбаноніми є інтердисциплінарним об'єктом вивчення декількох наук, тому юридично закріплені назви науковці аналізують за методикою трьох рівнів: регіонального, локального і субетнічного. Ця методика дозволяє прослідкувати й визначити вплив суспільно-політичних й історико-культурних явищ на функціонування урбанонімів.

Сьогодні ми є свідками масового перейменування міських об'єктів у 2015–2016 рр., проте підстави цих перейменувальних процесів різняться. Назви перейменованих об'єктів вулично-дорожньої мережі у 2015–2016 рр. реалізується в таких кількісних показниках по районах Харкова (до уваги беремо антропонімні урбаноніми): Київський район – 38; Шевченківський – 12; Новобаварський – 31; Московський – 24; Слобідський – 9; Холодногірський – 28; Немишлянський – 16; Основ'янський – 24; Індустріальний – 11.

Переважають більшість назв, що було змінено, складають урбаноніми – меморіальні назви-присвяти на честь засновників марксизму-ленінізму: вулиця *Енгельса*, вулиця *Карла Маркса*, проспект *Леніна*, вулиця *Леніна*, вулиця *Ленінська*, *Ленінський* район. Окремі меморіальні назви-присвяти цього типу мали в своїй основі ім'я по батькові *В. І. Леніна*: проспект і провулок *Ілліча* або увічнювали прізвища близьких *Леніна* – старшого брата і жінки: вулиця *Олександра Ульянова*, вулиця *Крупської*. Друга група харківських антропонімних топонімів, яку було змінено, утворювалася від прізвищ сподобників *Леніна*: район *Дзержинський*, вулиця *Єлізарова*, вулиця і в'їзд *Калініна*, вулиця *Олени Стасової*, провулок *Свердлова*. Третя група меморіальних назв-присвят на честь революційних і політичних, партійних, державних і військових діячів: вулиця *Бабушкіна*, вулиця *Бадаєва*, вулиця *Блюхера*, вулиця, провулок і в'їзд *Володарського*, вулиця *Воровського*, вулиця і провулок *Гамарника*, проспект *Косіора*, вулиця і проспект *Фрунзе* й інші.

Отже, топоніми відантропонімного походження переважають у перейменуваннях і реалізуються за трьома моделями: перша – попередній антропонімний топонім – новий антропонімний топонім; друга – попередній відапелятивний топонім – новий антропонімний топонім; третя – попередній антропонімний топонім – новий топонім, основою якого є загальна назва. В окремих випадках перейменування відбувалося зі зміненням номенклатурного (технічного) терміна. Перейменовані внутрішньоміські назви з радянської історико-культурної спадщини були своєрідними й обов'язковими складниками творення «радянського» простору міста. Про особливості словотвору перейменованих топонімів йтиме далі.

Перша модель: *Анрі Барбюса вул.* → *Юри Зойфера вул.*; *Артема вул.* → *Алчевських вул.*; *Івана Кулика в-д* → *Юрія Кондратюка пров.*; *Командарма Корка вул.* → *Леся Сердюка вул.*; *Красіна вул.* → *Манізера вул.*; *Павла Лебедева вул.* → *В'ячеслава Черновола вул.*; *Саммеровський пров.* → *Людмили Гурченко пров.*

Друга модель: *Зірковий пров.* → *Івченка пров.*; *Пролетарська площа* → *Сергіївська площа*; *Радгоспна вул.* → *Івана Піддубного вул.*; *Радгоспний пров.* → *Олександра Бабкіна пров.*; *Ревкомівська вул.* → *Семена Кузнеця вул.*; *Революції вул.* → *Куликівський узвіз*; *Червоного Льотчика вул.* → *Юрія Шевельова вул.*; *Червонозоряна вул.* → *Академіка Погорелова вул.*

Третя модель: *Артема пров.* → *Дизайнерський пров.*; *Бакуліна вул.* → *Партизанський пров.*; *Володарського вул.* → *Семинарська вул.*; *Галана вул.* → *Літературна вул.*; *Ілліча вул.* → *Осінній пров.*; *Леніна просп.* → *Науки просп.*; *Ногіна вул.* → *Волосна вул.*; *Чубаря вул.* → *Садова вул.*

Люди не залишаються байдужими до назв міських об'єктів, про що свідчить народна етимологія міських назв й урбаноніми назвиськового походження, які утворились унаслідок цього процесу в мовленні містян [6, 7]. Масові перейменування за своєю природою є мало виваженими, натомість у край політизованими, що, на нашу думку, спричиняє різного роду дискусії, переважно через переосмислення антропонімних урбанонімів, завдяки надавання їм нового змісту, відмінного від початкового: *вул. Мельникова*, *вул. Островського*, *вул. Пом'яловського*, *вул. Чернишевська* (яка з 1970-х рр. через переосмислення представників радянської влади отримала форму *вул. Чернишевського* – приклад історично мінливої оцінності урбаноніма).

Процеси, що почалися у зв'язку з рішенням Верховної Ради України про декомунізацію для нинішньої української топонімії краще й ефективніше було би називати заходами дерадянізації, за словами Юрія Шевельова, «відрадянщення». Вислів достатньо відомий, приміром, харківські видання наукових і публіцистичних статей Юрія Шевельова, які він написав у 1941–1943 рр., видавці назвали саме «Дорогою відрадянщення».

Переосмислення є підставою «перейменування без перейменування», а мовні особливості урбанонімів тільки сприяють утіленню прийомів такого перейменування. Річ у тому, що ім'я додане до прізвища особи, на честь якої створено міську назву, з часом зникає з офіційних джерел, а в мовленні не вживається спочатку, власне, так само, як технічний термін, що відповідає загальному поняттю «вулиця». Теоретично повну структуру топоніма (урбаноніма) складають дві частини: номенклатурний (технічний) термін і власна назва (найменування). Загальне поняття термінологізується, коли стає складником назви, виконуючи ідентифікаційну роль: *вулиця Свободи* і *майдан Свободи*, *вулиця Пушкінська* і *в'їзд Пушкінський*. У Харкові так відбулося з назвою вулиці *Іванова* (попередня назва *вул. Ветеринарна*), наданої на честь більшовика *Андрія Іванова*, позначки імені якого ще довго можна було побачити у відкритих офіційних джерелах, зокрема у планах міста, щонайменше у вигляді ініціалів, які згодом зникли. Тому міська влада запропонувала надати вулиці ім'я фізика *Віктора Іванова*, професора Харківського університету, потім у цьому питанні дійшли компромісу: нині вулиця називається *Свободи*, бо прямує до майдану *Свободи*. Пропозиціями міської влади були спроби залишити назви *Дзержинського* і *Фрунзенського* районів міста, змінивши особу в основі назви із *Фелікса Дзержинського* – засновника ВЧК,

на *Владислава Держинського* – лікаря, що працював у Харкові; із *Михайла Фрунзе* – радянського партійного, державного і військового діяча на *Тимура Фрунзе*, його сина, героя Радянського Союзу, що загинув у Другій світовій війні. Нині райони називаються відповідно *Шевченківський* і *Немишлянський*. «Перейменування без перейменування» влада здійснила в назві вулиці *Спартака* (Московський район) і провулку *Спартаківський* (Шевченківський район), що в 1920-х рр. одержали меморіальні назви-присвяти від ергоніма – німецької революційної організації «*Спартак*», що стала ядром компартії Німеччини. Зауважимо, що норми словотвору меморіальних назв не рекомендують утворювати їх у формі *іменник + формант -івськ(ий)*, а переважно створювати у формі *іменник в родовому відмінку однини*. Також «перейменування без перейменування» влада здійснила в назві вулиці й в'їзду *Калініна*. Меморіальну назву на честь радянського партійного державного діяча *Михайла Калініна* перейменовували на честь авіаконструктора *Костянтина Калініна*. Подібні перейменування не мали б місця, якби топонімічні комісії застосовували метод концептуального аналізу власних назв. Ми вже зазначали, що урбаноніми передусім є мовним явищем, тому мають писатися за вимогами мовної норми. За звичаєм у радянській Україні прізвища партійних і державних керівників, військових діячів транслітерувалися. В українській і російській мові давнє чоловіче ім'я *Калина* графічно передається на письмі однаково, але звучить по-різному. Тому прізвище утворено від імені з закінченням *-а* і суфіксом *-ин (-ін* для певних російських прізвищ) у власних назвах-топонімах мають не транслітерувати, а писати за вимогами української мовної норми.

До 1917 року вулиці часто називалися на ім'я домовласника, тобто основою топоніма ставало прізвище, рідше ім'я власника земельної ділянки або будинку, розташованих по тій чи іншій вулиці. М. Горбаневський помітив цікаву закономірність, зокрема він пише: «... у порівнянні з назвами населених пунктів для внутрішньоміських топонімів характеристичним є вкрай рідкісне використання основ імен і прізвищ, не кажучи вже про імена по батькові. Прізвище – саме ці антропоніми в переважній більшості можна знайти у складі назв вулиць і провулків, проїздів і майданів. Як бачимо, у цьому виявляється специфіка системи власності й міста як великого, особливим чином організованого населеного пункту з розвиненою системою соціальних відносин» [3, с. 41].

На разі опрацьованої єдиної методики для аналізування урбанонімів як історичного джерела ще немає на відміну від лінгвістики й географії, у яких є такі методики. Справді, історичних досліджень, які б запропонували методику дослідження топонімів, ми не відшукали. Більш того, окремі дослідники, зокрема Андрій Зубко, відзначаючи здобутки української ономастики, наголошує на необхідності для дослідника знати історичні умови, у яких виникли урбаноніми, заперечуючи їхню роль історичного джерела. «Оніми, як історичне джерело, входять в коло досліджень історичної науки, джерелознавства, а також багатьох спеціальних історичних дисциплін. Для їх справжнього розуміння необхідно добре вивчити спосіб життя, світосприйняття, господарську діяльність, перипетії історичних подій, економічні й соціальні відносини в тих людських спільнотах, в яких у свій час народилися ці власні назви» [1, с.265]. Подібні розміркування справедливі тільки для дослідників-лінгвістів.

До особливостей харківської топонімії відносимо майже однакову кількість назв вулиць і провулків, основою яких є антропоніми. У старих районах міста Харкова існували й частково збереглися назви таких провулків і в'їздів: провулки *Артюхівський*, *Білобрівський*, *Бирюківський*, *Богданівський* (від 1936 р. до 1954 р. пров. *Зінківський*, нині – *Бурденка*), *Бондаренківський*, *Бутівський*, *Ващенківський*, *Власівський*, *Верхівський*, *Герасимівський*, *Греківський* (нині вул. *Кутова*); *Дудукалівський 3-й в'їзд* (з 1936 р. 4-й пров. *Косарева*, у 1951–1953 рр. пров. *Дідро*, з 1953 р. *Дудукалівський пров.*, з 1961 р. *Інструментальний пров.*, з 1962 р. *Косіора пров.*, з 1964 р. *Абхазький пров.*, з 1972 р. *Косіора пров.*, з 2016 р. *пр-д Корсиківський*); провулки *Євсюківський*, *Єрмолаївський*, *Зайківський*, *Іскринський*, *Ільїнський*, *Йогансонівський* (нині з 1954 р. пров. *Боткіна*), *Клеменівський*, *Кліщівський*, *Козюлинський*, *Коржівський* (з 1900 р. вул. *Шабельська*, нині вул. *Гастелло*); *Корсиківський 1-й в-д* (від

1936 р. до 1939 р. вул. Косарева, нині вул. Бетховена); провулки Крохмалівський, в-д і пров. Лихонинський (нині з 1936 р. Мічуріна пров. і в-д), Молчанівський (нині з 1938 р. Астраханський), Павленківський (нині з 1958 р. пров. Батумський), Приходьківський, Сичівський, Тараканівський (після 1844 р. Чириківський, з 1894 р. у складі вул. Римарської), Тарасівський, Фіньківський, Усівський.

Ці приклади – тільки невелика частина харківських топонімів, що, як стає зрозумілим з архівних документів й інших красназвничих джерел, утворено від прізвища людей, іменованих як землевласники чи домовласники. Назви провулок *Іскринський* і вулиця *Іскринська* – це один з небагатьох винятків: топоніми утворено не від прізвища, а від імені *Іскра*, володаря пивоварні й вітряка, що в 1850-х рр. були розташовані в цій місцевості. Імовірно, що два топоніми – провулки *Кліщівський* і *Коржівський* – утворено від основи прізвищ *Кліщ* і *Корж* відповідно. Авторка статті має інформацію, отриману в 1980-х рр. від чоловіка на прізвище *Корж*, батька учня харківської середньої школи №134, про те, що вони є нащадками першого поселенця провулку, *Коржа*, який в XIX ст. заснував на Журавлівці провулок, згодом названий на його прізвище *Коржівський*, і що прізвище їхнього пращура стало родинним прізвищем тільки в 1920-х рр. Можливо, щось подібне відбувалося з основою топоніма провулок *Кліщівський*. Топоніми *Кліщівський* і *Коржівський* утворено за такою моделлю: до основ *Кліщ* і *Корж* додано формант *-івськ-* – варіант топонімічного суфікса *-ськ-*, що втілює словотвірне значення відносної ознаки, топоніми утворено суфіксальним способом; містять морфологічні зміни: нарощення елемента – *ів*.

Інтерес становить те, що категорія землевласників і домовласників містить осіб, що належать до різних соціальних прошарків населення великого міста, переважно небагатих міщан і селян, мешканців колишніх хуторів, які поглинуло місто, рідше – збіднілих дворян. Провулки *Артюхівський*, *Білобрівський*, *Богданівський*, *Бондарівський*, *Бирюківський*, *Бутівський*, *Герасимівський*, *Греківський*, *Євсюківський*, *Льїнський*, *Кульбицький*, *Козюлінський*, *Крохмалівський*, *Молчанівський*, *Павленківський*, *Приходьківський*, *Сичівський*, *Фіньківський* утворено від прізвищ / прізвищ міщан-домовласників, імена деяких із них відомі й сьогодні: *Богданова Марія Олександрівна*, *Білобровий Федір Ілліч*, *Бондаренко Йосип Герасимович*, *Грекова Марина Іванівна*, *Льїнський Микола Васильович*, *Козюлін Петро Іванович*, *Крохмаль Василь Дмитрович*, *Мовчан Василь* і його діти *Яків* і *Григорій*, *Приходько Пелагея Костянтинівна*, *Сичов Іван Іванович*, *Фінькова Юхимія* [4].

Назва провулку *Кульбицький*, за однією версією пов'язана з прізвищем першого поселенця міщанина *Кульбицького*, за другою – прізвищем дворянина, штабс-капітана артилерії *Володимира Кульбицького* [2, с. 170]. Провулок *Єрмолаївський* названо на прізвище домовласника *Єрмолаєва Василя Григоровича*, що у другій половині XIX ст. торгував шубами в Харкові. Прізвище домовласника *Власовського Ф. М.*, першого мирового судді Харкова в 1860-х рр., у 1870-х рр. стало назвою провулку *Власівського*, оскільки у провулку була садиба судді. Провулок *Верхівський* названо на прізвище землевласника – купця *Верховського* [2, с. 60, 64]. У харківській топонімії відомі два *Ващенківські* провулки і *Ващенківська* левада. Провулок *М'ясницький* стали називати *Ващенківським*, через те, що купець *Іван Іванович Ващенко*, відомий як перший директор Харківського міського купецького банку (1864), придбав 1860 року тут нерухоме майно, що згодом успадкував його син – *Йосип Іванович*. *Іван Іванович Ващенко* походив із родини *Ващенків*, яка славилась у губернії меценатством і активною діяльністю на благо міста. Харківська міська дума 1894 р. перейменувала *Василівський* острів у *Ващенківський* провулок: своєрідна спроба увічнити ім'я видатного земляка. *Ващенківська* левада, власність родини *Ващенків*, називалась на їхнє прізвище за традицією. Провулок *Клеменівський* названо на прізвище землевласника купця *Спиридона Клеменова*, відомого в Харкові благодійністю. *Дудукалівський* 3-й в'їзд був у приміському селищі *Дудукалівка*, яким володіла родина *Дудукалових*, найвідоміший представник якої – *Олексій Іванович* – професор Імператорського Харківського університету. Нинішня назва виникла внаслідок перейменування (зі зміною технічного терміна в'їзд на провулок) на честь колишнього впливового купця *Корсикова* [2, с. 57–58, 140]. Дивним є те,

що сучасна влада не повернула об'єкту історичну назву, пов'язану з прізвищем представника науки і діяча освіти (Дудукалов), а з низки колишніх назв об'єкта надала перевагу прізвищу купця (Корси́ков).

Невеличкий провулок від вулиці *Сумської* першої чверті XIX ст. в напрямку вулиці *Римарської* в 1820-х рр. називався *Тараканівський* на прізвище купця *Івана Микитовича Тараканова*, власника кам'яниці в цьому провулку. Згодом торгівля купця зазнала збитків і за борги його майно заарештували. Від 1830 р. купець *Тараканов* у документах значиться як міщанин. 1844 р. у провулку дворове місце придбав *Петро Петрович Чириков* і збудував тут двоповерхову кам'яницю. Біографія домовласника *Чирикова* для тих часів унікальна. Він походив із кріпаків Григорія Шидловського, за протекцією якого навчався в Першій чоловічій гімназії Харкова, по закінченню якої вступив навчатися на історико-філологічний факультет Імператорського Харківського університету, одержавши диплом якого повернувся учителювати у рідну гімназію. *Чириков* був надзвичайно відомою в місті людиною, тому цілком закономірно, що пров. *Тараканівський* став називатися *Чириківським*. 1894 р. провулок увійшов до складу вул. *Римарської*.

Топонім провулок *Тарасівський* утворився внаслідок перейменування одного з *Петинських* в'їздів. Основою топоніма є прізвище генерала *Степана Олексійовича Тарасова*, що мав у провулку невеличку кам'яницю. Його нерухоме майно в чотири рази поступалося в ціні нерухомому майну його сусідки – представниці відомого роду *Хайначенкових* – Пелагеї Олексіївни [4, с. 43]. Припускаємо, що сучасники вдалися до перейменування, віддаючи належне бойовим заслугам військовика, а не через те, що він був домовласником.

У губерньському Харкові було мало назв вулиць і провулків, основою для яких слугували не прізвища домовласників, а прізвища представників інших соціальних груп: забудовників, архітекторів, науковців, представників мистецтва і культури. Приміром, назва *Лихонинський* в'їзд і провулок зберігають для сучасників прізвище будівельного підрядника *Михайла Орестовича Лихоніна*. Але не зайвим буде додати, що *Лихонін* володів чималими земельними ділянками на Москалівці. У ономастиці існує думка, зокрема В. А. Никонова, що сучасні омонімічні прізвища поширені в одній місцевості, навіть такі, як Попови, належать одній родині. Ми вже писали, що до 1895 р. в Харкові існували дві вулиці *Чернишевські* й один провулок *Чернишевський*. План розвитку Харкова 1895 р. вперше передбачав перейменування міських об'єктів насамперед з метою уникнення однойменних назв. Так, вулицю *Чернишевську* і провулок *Чернишевський* на Лисій Горі перейменували в *Чернігівські* (1894), бо титулярний радник і домовласник *Чернишев* у зазначеному місті на той час вже не жив [4]. Натомість у Нагірному районі *Чернишеву* ще на початку XIX ст. належала велика земельна ділянка, а згодом і будинок, де мешкала його родина. Сьогодні краєзнавці ще не дійшли спільної думки про те, чия це була власність: купця *Чернишова* чи *Степана Григоровича Чернишева* – талановитого зодчого, одного з найкращих учнів П. А. Ярославського, міського архітектора в 1815–1829-х рр., людині, що багато посприяла формуванню вулиці *Чернишевської*, первісна назва якої – *Стара Кладовищинська*. Вулицю *Ярославську*, за одним із пояснень урбаноніма, названо на честь губерньського архітектора П. А. Ярославського, чий будинок містився на цій вулиці. Назва вулиці *Семирадської* і *Семирадського* провулку, які нині фігурують у викривлених формах вул. *Семиградська* – пров. *Семиградський*, хоча й асоціюються з прізвищем найвідомішого представника роду *Семирадських* – *Генрика (Henryk Siemiradzki)* – саму назву провулку, а згодом і вулиці, було надано на прізвище дядька *Генрика*, відставного майора *Семирацького*, першого поселенця у провулку.

Отже, основами назв провулків ставали прізвиська / прізвища трьох категорій: перших поселенців (чиї хати-мазанки формально були підставою записати їхніх володарів до категорії домовласників, надаючи владі право стягнення державного податку), домовласників, землевласників. Як бачимо, умовою й іменування міського об'єкта мала бути власність. Подібні назви ми називаємо відантропонімічними назвами-орієнтирами. Словотвірна модель така сама, як в урбанонімічній пров. *Клішівський* і пров. *Коржівський* із

незначними варіантами запису. Приміром, урбанонім пров. Єрмолаївський утворено від основи Єрмолай з додаванням форманту *-івськ-*, що є варіантом топонімічного суфікса *-ськ-*, який втілює словотвірне значення відносної ознаки, топонім утворено суфіксальним способом; містить морфологічні зміни: нарощення елемента *-ів* (графічно *-іє*)

До 1917 року в Харкові відантропонімі назви-орієнтири міських об'єктів були за правило. Ті топоніми, які наші сучасники вважають меморіальними, тодішня влада надавала з урахуванням майнового статусу володаря, чиє прізвище становило основу назви. На рідкісне вживання в дореволюційний період меморіальних назв вулиць звертають увагу окремі вчені: «Назви на імена і прізвища діячів літератури і мистецтва, що надано, якщо можна так висловитися, символічно, на честь, а не за місцем мешкання, типу Гоголівська, Лермонтівська, Некрасівська для XIX ст. – велика рідкість» [5, с. 88]. Із певним застереженням можна стверджувати, що Харків наприкінці XIX– на початку XX ст. був своєрідним винятком із цього правила. Так, 1882 р. Михайлівську площу перейменували в *Скобелівську* на честь героя Балканської війни генерала *М. Д. Скобелева*. Вулиці, що об'єднала частину *Рижівської* набережної з *Бахметьєвським* провулком, 15 вересня 1894 року міська дума надала меморіальну назву вулиця *Франківська* на знак «увічнення пам'яті лікаря *В. А. Франковського*, який має будинок по цій вулиці» [8, с. 330]. Того ж 1894 року на мапі міста з'явилися нові меморіальні топоніми: уже згаданий в тексті статті *Ващенківський* провулок, вулиця *Мала Сумська* перейменована в *Кокошкінську* на честь колишнього генерал-губернатора *Сергія Олександровича Кокошкіна*, вулиця *Сериківська*, що одержала назву *Карнівської* на честь *Федора Карнова* – відомого в Харкові благодійника, вулиця *Кроянська*, перейменована в *Каразінську* (нині – *Каразіна*) на честь засновника Імператорського Харківського університету *Василя Назаровича Каразіна*. На прізвище відомого історика, письменника й етнографа *Миколи Івановича Костомарова* перейменували вулицю *Джунківську*, а *Гвоздиківському* провулку на Лисій Горі надали назву *Каркачевський* на честь *Івана Каркача* – першого харківського осадчого (нині пров. *Корейський*) [8].

В історії топонімії Харкова сьогодні спостерігаються ювілейні надання меморіальних назв до пам'ятних дат, що за два десятки років стало модним і поширеним явищем. Приміром, до 100-літніх роковин смерті *Григорія Савича Сковороди* (1892) *Малоандріївську* вулицю перейменували у *Сковородинівську*. До 100-літнього ювілею від дня народження *Олександра Сергійовича Пушкіна* вулицю *Німецьку* перейменували в *Пушкінську* (1899). За десять років по тому, до 100-літнього ювілею від дня народження *Миколи Васильовича Гоголя*, вулицю *Кокошкінську* перейменували в *Гоголівську* (нині – *Гоголя*). За кілька років до того, на прохання власника землі, новоствореній вулиці міська дума надала меморіальну назву – *Лермонтовська* (1903). 1909 року новій вулиці, яка передувала вулиці *Лермонтовській* і була прокладена паралельно їй, надали меморіальну назву – *Чайковська*. Останнім дореволюційним перейменуванням із меморіальною метою стало змінення назви провулку *Інструментального* на провулок *Мечникова* на честь *Іллі Ілліча Мечникова*, відомого у світі вченого-мікробіолога й імунолога.

Необхідно відзначити, що до тлумачення певних топонімів слід підходити обережно, адже топонімам властива омонімія, паронімія й переосмислення. Переосмислення наявних міських назв, що вже є, завдяки надаванню їм нового змісту, відмінного від початкового, існували й до масових перейменувань XX століття. Таке переосмислення ілюструє наведений вище приклад назви вулиці *Семі(є)радська* й однойменного провулку. Колишню назву – *Котлярівська* – вулиця одержала на прізвище *Котлярова*, дійсного гласного Харківської міської думи, що мав у власності будинок на цій вулиці. Від 1916 року цей урбанонім уживається у відредагованій формі – вулиця *Котляревська* [2, с. 158], яка за новою формою і змістом тяжіє до «меморіальності». Документів про змінення назви до сьогодні не знайдено.

Відомо, що церкви могли мати назви на честь певних святих (тобто, як наслідок, мати в своїй основі християнські імена), а також назви на честь чудодійних ікон із певних місцевостей або міст (тобто, як наслідок, мати в своїй основі топоніми). Назви деяких вулиць і провулків Харкова, в основу яких покладено назви церкви, приймаються сучасниками як

утворені від антропонімів чи топонімів. Саме тому в курсі «Регіональна ономастика» студенти на питання: «Звідки, на вашу думку, виникли назви *Миколаївська* і *Михайлівська* площі, *Олександрівський* проспект, впевнено відповідають, що ці урбаноніми походять від імен *Микола*, *Михайло*, *Олександр*. Походження назв цих міських об'єктів – «церковні» джерела. *Миколаївська* церква, повна назва якої церква *Миколи-Чудотворця*, зведена 1896 року стояла навпроти нинішньої крамниці «Ведмедик», на площі, якій надала свою назву. Одна з назв площі *Михайлівська* походила від назви храму *Архистратига Михайла*, розташованого на цій площі. Проспект *Косіора* 2016 року перейменували в *Олександрівський* [2, с. 14] від назви *Свято-Олександрівського* храму, збудованого на честь святого мученика *Олександра*, архієпископа Харківського.

Назву *Рижівська* набережна надано не на прізвище купця *Рижова*, а утворено від назви чавунно-ливарного заводу, що містила прізвище власника.

Перейменування у великих містах необхідні, але вони не мають бути вкрай політизовані. До 1922 року в Харкові налічувалось 11 *Олександрівських* і 9 *Миколаївських* топонімів, з яких сьогодні існує 4 *Олександрівські* й немає *Миколаївських*. Таку кількість топонімів спричиняли відантропонімні назви з хуторів і слобід, які поступово входили в межі Харкова, але які влада не упорядковувала, «церковні» й символіко-меморіальні топоніми.

У пореволюційний час у топонімії Харкова, як в усіх містах і містечках колишньої Російської імперії, зарясніли символіко-меморіальні назви. Радянська влада активно взялася за перейменування вулиць як за надійні пропагандистські заходи в ідеологічному впливі на свідомість громадян. Для Харкова громадянська війна закінчилась 25 січня 1919 року. Взимку 1919 року вулицю *Сумську* більшовики перейменували у вулицю *Карла Лібкнехта*, *Павлівську* площу – *Рози Люксембург*, *Миколаївській* площі надали прізвище *Тевелева* на честь *Мойсея Соломоновича Тевелева*, місцевого революціонера, учасника становлення радянської влади в місті. У грудні 1919 року ще три вулиці Харкова одержали нові меморіальні назви: *Катеринославська* стала вулицею *Якова Свердлова*, *Петинська* – *Плеханова* (нині – *Плеханівська*), а частина сучасного *Московського* проспекту – вулиця *Московська* – *Першого Травня*. Із 18 перейменувань 1922 року (до 5-літньої річниці жовтневої революції) 9, тобто 50%, всієї кількості припадала на символіко-меморіальні назви: на мапі Харкова з'явилися вулиці *Артема*, *Володарського*, *Домбаля*, *Ернста Тельмана*, *Карла Маркса*, *Клари Цеткін*, *Урицького*, *Фрідріха Енгельса*, *Феєрбаха*.

Ми вже зазначали, що особливості міських топонімів історики і краєзнавці розглядають в одному аспекті – вдалого чи невдалого найменування / перейменування і правомірності вживання. Питання про урбаноніми, набагато ширше, воно безпосередньо належить до загальної культури мови, є її найактуальнішим питанням, а сам процес іменування міських об'єктів має бути науковим. Таку думку майже 100 років тому висловив професор Г. О. Винокур.

Для лінгвістичної науки найважливішим є співставлення не окремих прізвищ, а їхніх форм, які глибше відбивають історію мови й історію певного народу. Для слов'янських мов характеристична суфіксальність лексичної категорії імен, а прізвища (як і прізвиська) належать до цієї категорії. Суфікс, ставши нормою прізвища, втрачає своє етимологічне значення, із часом, уживаючись часто, припиняє сприйматися, бо на нього може нашаруватися інший суфікс. Саме так виникла безліч слов'янських прізвищ (колишніх імен по батькові): білоруських, польських, хорватських, сербських, українських на *-ович* (*-евич*), російських і болгарських із суфіксом *-ичев*, чеських, хорватських, словенських із суфіксом *-очек*. У більшості цих випадків сьогодні неможливо з'ясувати, прізвище створено одним суфіксом від основи, що вже має суфікс у своєму складі, чи подвійним суфіксом, який встиг скластися до того часу. Ця проблема актуальна і спричиняє інтерес не тільки у спеціалістів, а й у пересічних громадян. Приміром, в Інтернеті трапляються публікації, де обговорюється правопис харківської вулиці *Чернишевської* з пропозицією писати її *Чернишовська*, мотивуючи правопис назви тим, що її утворено за допомогою суфікса *-ськ-* від прізвища

Чернишов, а не формантом *-евськ(ий)*, що вже склався до цього часу. Подібний підхід до правопису урбаноніма вулиця *Чернишевська* є правильним тільки частково.

Найуживаніший топонімічний суфікс *-ськ-*, що має похідні суфікси (форманти) *-івськ(ий)*, *-евськ(ий)*, *-инськ(ий)*, у складі міських назв висловлює власне топонімічні відношення назви вулиці, майдану, провулку до географічного об'єкта, історичної події, абстрактної назви, просторового поняття тощо. Менш продуктивними є вже згадані похідні суфікси *-івськ(ий)*, *-евськ(ий)*, *-инськ(ий)*, що за значенням збігаються із суфіксом *-ськ-*, але між ними є різниця у формі основ власних назв. Суфікси *-івськ(ий)*, *-евськ(ий)* утворюють назви, основами яких є прізвиська / прізвища (*Гоголівська* вул., *Чернишевська* вул., *Якубівський* пров.), топоніми або мікротопоніми (*Валківський* пров. від топоніма *Валки*, *Верхівський* пров. від прізвища *Верховський*; *Санжарівська* вул. від топоніма *Санжари*, *Санжарівський* пров. від прізвища *Санжар*) й інші. Морфематичні зв'язки суфікса *-инськ-* обмежено двома типами основ. Перший тип – основи, що складають жіночі імена або чоловічі імена першої відміни іменників із закінчення *-а* (*Єна* – *Єнинська* вул., *Калина* – *Калининська* вул., *Тетянинський* пров. – замість нині затвердженої форми назви *Тетянівський* пров., що існує в Харкові). Другий тип – власні назви – основи географічних назв із закінченням на голосний *-а* (*Алушта* – *Алуштинська* вул., *Ялта* – *Ялтинський* пров.).

У харківській топонімії зареєстровано назви – відносні прикметники антропонімічного походження, оформлені суфіксом *-н-* (у XIX ст. *Санжарний* пров. від форми прізвища *Санжар Федір* – першого поселенця у провулку, нині провулок *Санжарівський*). Сучасна назва провулку утворена з прізвища *Санжар* + формант *-івський*.

Одним із старих словотвірних типів є назви харківських вулиць із суфіксом *-к(а)*: *Литвинівка*, що виникла в результаті стягнення сполуки прикметника й іменника *Литвинівська вулиця* – *Литвинівка*.

За схожою моделлю словотвірного типу, до якого належать назви харківських історичних районів із суфіксом *-к(а)*: *Зайківка*, *Олексіївка*, *Павлівка*, *Шатилівка* в мовленні містян утворено форми урбанонімів назвиськового походження – *Москальовка*, *Свердловка*.

До 1958 року сучасна вулиця *Районна* називалася *Підгосп імені Будьонного* [8, с. 266], ця назва виникла в результаті застосування найдавнішого зі способів словотвору географічних назв – лексико-семантичного, сутність якого полягає в перенесенні назв з одних об'єктів на інші на основі суміжності. Для цього способу словотвору характерна трансонімізація, тобто перехід власних назв з одного розряду в інший. Вулиця *Підгосп імені Будьонного* одержала свою назву від назви підсобного господарства ім. *Будьонного*, по території якого вона пролягала.

У формуванні системи топонімії Харкова певне місце посідає лексико-синтаксичний спосіб, що утворює назви вулиць (в'їздів, майданів, провулків, проїздів, набережних) у формі словосполук: вулиці *Велика Гончарівська*, *Стара М'ясницька*, *Мала М'ясницька*, *Нова М'ясницька*, провулок *Старий Московський* (у сучасній орфографії – пров. *Старомосковський*), що залишився від *Старої Московської* вулиці (у сучасній орфографії вул. *Старомосковська*). До лексико-синтаксичного способу належать також назви міських об'єктів, що мають у власній формі порядкові числівники як додаткове визначення: *1–2-й Георгіївські* провулки, *1–4-й Георгіївські* в'їзди, *1–2-й Дорошенківські* провулки, *1–5-й Шовковичні* в'їзди.

У харківській топонімії є морфолого-синтаксичний спосіб утворення топонімів, при якому назви виникають на основі субстантивованих прикметників. Коли прикметник стає назвою міського об'єкта, він обов'язково узгоджується з родом номенклатурного (технічного) терміна *вулиця*, *майдан*, *провулок*, *набережна* тощо. Порівняймо: *Ботанічна* набережна (нині не існує), вулиця *Нова*, вулиця *Полярна*, майдан *Пролетарський* (за харківською традицією – *Пролетарська* площа), *Фруктовий* провулок.

Прізвища, які складають основи назв міських об'єктів, здатні дещо розширити відомості про цей міський об'єкт. Показовим прикладом є назва однієї з перших 57 вулиць Харкова, зафіксованих у «Розпису церковних приходів 1724 року» – вулиця *Крохмалева*.

Вулиця розташовувалась у двох приходах: Троїцькому, де містився двір *Івана* зі спадковим прізвищем *Крохмаль*, і Воскресінському, де містився двір *Яреми (Єремія) Крохмаля* [8, с. 160]. Назва вулиці *Крохмалева* утворена від назви власності – *Крохмалів* двір. Провулок *Крохмалівський* (у російській орфографії 1880-х рр. – *Крохмалёвский*) одержав назву на спадкове прізвище / прізвище першого поселенця у провулку *Крохмаля Василя Дмитровича*. У «Списку домовласників міста Харкова» вартість будинку *В. Д. Крохмаля* оцінено 80 крб. [4, с. 85]. На підставі матеріалів «Списку домовласників міста Харкова», ми зробили висновок, що ціна нерухомого майна перших поселенців «халупників» коливалась у межах від 30 до 100 крб. [4, с. 3–361]. Хату, власність, імовірно, його брата *Григорія Дмитровича* та його дочок *Ірини* й *Мар'ї*, оцінено в 100 крб. [4, с. 85]. Прізвище цієї родини записано у формі *Крахмальови* (в російській орфографії *Крахмалёвы*), тобто українську звукову і морфемну форму антропоніма вже змінено, мабуть, на прохання самого власника. Адже на сусідній вулиці *Георгіївській* мешкав домовласник *Крохмаль Єгор Федорович*, у *Железняківському* провулку – *Крохмаль Павло Федорович*, на *Основ'янській* вулиці – *Крохмаль Іван Іванович* [4, с. 78, 79, 85]. У списках вулиць Харкова 1926, 1927, 1954, 1957 рр. орфографія назви провулку російська – *Крахмалёвский* [8, с. 160]. У російській мові перший склад основи власної назви має [а], літера «ё» у позиції перед м'яким приголосним передає [о].

Провулок *Молчанівський*, заснований в 1850-х рр., одержав назву від спадкового прізвища домовласника селянина *Василя Мовчана*, який згідно з записами «Харківського календаря 1869 року» мешкав у провулку [8, с. 199]. У наступні десятиліття прізвище *Мовчан* у його нащадків уже змінило форму приєднанням до основи суфікса *-ов*, що підтверджується матеріалами «Списку домовласників міста Харкова», у якому старою орфографією російської мови записано таке:

Молчановській переулоч		
1 1422	Мовчановы: Степанида Евдокимовна и сыновья ея: Василий и Андрей Семёновичи	350
2 1422	Мовчанова Надежда Максимовна	180
3 1422	Мовчановъ Григорій Васильевичъ	300
4 1422	Мовчановъ Яковъ Васильевичъ	100

[4, с. 83].

Перший запис – цифрова позначка – це номери у книгах міської управи, другий – прізвище, ім'я та ім'я по батькові власника, третій – вартість нерухомого майна для стягнення державного податку. Запис вказує на спільне майно нащадків *Василя Мовчана*, основа прізвища яких ще зберігає фонетичні риси українського антропоніма, тоді як назву провулку записано в російськомовній редакції на відміну, скажімо, від провулку *Крохмалівського*, назва якого зазначалась російською орфографією у списках харківських вулиць від 1926 р. до 1957 р. [8, с. 199].

Чи слід уважати примусовим зросійщення українських односкладних і двоскладних прізвищ, оцінювати мають історики й етнографи. За нашими спостереженнями, зросійщення українських прізвищ у Харкові було поширеним явищем. У харківській топонімії зникли основи українських односкладних прізвищ типу: *Кліш*, *Книш*, *Сич*, *Ус*, які було замінено двоскладними формами: *Клещов*, *Книшев*, *Сичов*, *Усов*. Двоскладні прізвища і прізвища типу: *Артюх*, *Лелюк*, *Мовчан*, *Мурмил* замінено трискладовими формами: *Артюхов*, *Лелюков*, *Мовчанов*, *Мурмилов*. Трискладові прізвища типу: *Барабаш*, *Якуба* в окремих випадках отримали зайвий склад, з обов'язковим змінням основи прізвища: *Барабашев*, *Якубов*. Прізвища нового типу з'явилися в

харківців так: прізвищем ставало спадкове прізвисько батька + стандартний формант російських прізвищ на *-ов* (з його фонетичним варіантом *-ев*).

В окремих випадках в особи, на чий прізвище було названо міський об'єкт спостерігаємо помилкове написання імені. Вулиця *Усівська* (нині – Гвардійців-залізничників) і провулок *Усівський* одержали назву на прізвище купця *Василя Сафоновича Уса* або його батька *Сафона Павловича Уса* [4, с. 72], до речі, в останнього на сторінках цього видання ім'я записано по-різному – *Сафон* [4, с. 96] і *Сафрон* [4, с. 98]. Ім'я *Софон* – похідна форма повного хрещеного імені *Софоній*, що стала документальною, за мовними нормами російської й української мов ніколи не писалася з «а». Правильне написання імені грецького походження *Софрон* (переважно на Слобожанщині), *Сопрон* – на решті терену України. Тому посилаючись на давні свідчення різноманітних джерел, необхідно брати до уваги відповідність записів мовній нормі.

Отже, харківська топонімія являє собою комплекс особливих моделей словотвору неоднакової продуктивності: деякі з них уже не реалізуються в утворенні антропонічних назв міських об'єктів, деякі є малопродуктивними в харківській топонімії, інші мають високу продуктивність і сьогодні. Найпродуктивніший спосіб утворення харківських топонімів – морфологічний. Продуктивною моделлю в харківській топонімії крім суфіксальних утворень є форма родового відмінка іменника (власної назви), що переважає у меморіальних назвах-присвятах. Найдавнішим способом утворення харківських назв є лексико-семантичний, малопродуктивний для утворення сучасних внутрішньоміських назв. Малопродуктивність лексико-семантичного способу є характерною рисою такого різновиду міських назв, як вулиці, майдани, набережні, провулки, проспекти. Морфолого-синтаксичний спосіб утворення харківських топонімів, хоча наявний у формуванні системи назв внутрішньоміських об'єктів Харкова, але теж малопродуктивний.

На нашу думку, сучасна харківська топонімія в переважній більшості випадків відповідає основним вимогам української топоніміки. Особливість офіційної харківської топонімії полягає в тому що, до новітнього періоду історії Харкова створення міських назв влада здійснювала російською мовою. Після проголошення незалежності України назви харківських міських об'єктів просто переклали українською мовою. За попередніми підрахунками авторки статті частина міських назв українською мовою в різні часи історії Харкова коливалася від 3% до 8%.

Назва міського об'єкта має відповідати нормам мови і принципам написання, бути інформативною і зручною у використанні. У Харкові довгий час існували, а подекуди нині трапляються граматично неправильні назви. Питання про правильність міської назви не обмежується тільки її відповідністю принципам написання. В основі назви завжди повинна бути характерна ознака номінації. У сучасній харківській топонімії є ціла низка урбанонімів, що позбавлена такої ознаки. Скажімо, «флористична» серія назв 2003 року, яка безпосередньо не належить до відантропонічних урбанонімів, але демонструє масовість подібної номінації: *вулиця Абрикосова... вулиця Ягідна*, що не мають задекларованого типу озеленення. Зручність у вживанні урбаноніма передбачає чіткість і короткість назви без омонімічності, як це відбулось із назвами *вулиця Окорокова*, *вулиця Островського*, *вулиця Пом'яловського*, *вулиця Титова* й іншими в Харкові, зважаючи на те, що в побуті назви внутрішньоміських об'єктів уживаються без номенклатурних (технічних) термінів майдан (площа), проспект, вулиця, провулок тощо. Перші «перейменування без перейменування» внаслідок переосмислення урбанонімів відбулися в топонімії Харкова на межі XIX–XX ст. Унаочненням чого може бути змінення назви *вул. Котляровська* на *вул. Котляревська* з подальшим редагуванням *вулиця Котляревського*. Ми вважаємо, що це відбулося під впливом поширення в Харкові меморіальних назв-присвят, що надавалися на прізвища діячів літератури і мистецтва, що само по собі було не типово на той час для великих міст Російської імперії. У топонімії Харкова зафіксовано назви у формі прикметника, в основі яких фігурує антропонім, але всіх їх утворено не від імен і прізвищ людей, а від об'єктів, що свого часу мали у власних назвах ці імена і прізвища. Особливу увагу влада має приділяти процесу перейменування. Як свідчать факти останнього масового перейменування, здійсненого у 2015–2016 рр., і частково 2017 р., згідно з вимогами Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і

заборону пропаганди їхньої символіки» в Харкові було перейменовано декілька сотень внутрішньоміських об'єктів, нові назви яким надано з неоднаковим ступенем коректності. Детальний лінгвістичний аналіз назв харківських топонімів дозволить не тільки констатувати факти, а і започаткувати подальші дослідження регіональних топонімів.

Література

1. Зубко А. Українська ономастика : здобутки та проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики* : зб. наук. праць. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 262–284.
2. Мачулин Л. И. Улицы и площади Харькова. Харьков: Мачулин, 2018. 384 с.
3. Смолицкая Г. П., Горбаневский М. В. Топонимия Москвы. Москва: Наука, 1982. 176 с., ил. 6 (Серия «Литературоведение и языкознание»).
4. Список домовладельцев города Харькова. Харьков : [Б. и.], 1887. 361 с.
5. Суперанская А. В. Наименования и переименования в городах. *Вопросы географии*. Москва, 1966. Сб. 70. С. 86–89.
6. Удовенко Л. О. Неофіційні міські (на прикладі міста Харків) *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Випуск 27. Харків, 2018. С. 89–92. <https://doi.org/10.26565/2225-6505-2018-27-11>
7. Удовенко Л. О. Топонімія великого міста: неофіційний аспект (на матеріалах м. Харків) *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Випуск 28. Харків, 2019. С. 76–84. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2019-28-08>
8. Харьков : справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... ; [сост.: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. ред. С. М. Куделко]. Харьков: САГА, 2011. 432 с.

References

1. Zubko A. Ukrain's'ka onomastyka: zdobutky ta problemy [Ukrainian Onomastics: Achievements and Problems]. *Spetsial'ni istorychni dystsypliny : pytannia teorii ta metodyky* : zb. nauk. prats'. Kyiv: In-t istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2007. S. 262–284.
2. Machulin L. I. Ulitsy i ploshchadi Khar'kova [Streets and squares of Kharkov]. Khar'kov: Machulin, 2018. 384 s.
3. Smolitskaia H. P., Horbanevskii M. V. Toponimia Moskvy [Toponymy of Moscow]. Moskva: Nauka, 1982. 176 s., il. 6 (Seriiia «Literaturovedenie i iazykoznanie»).
4. Spisok domovladel'tsev goroda Khar'kova [List of homeowners of Kharkov]. Khar'kov : [B. i.], 1887. 361 s.
5. Superanskaia A. V. Naimenovaniia i pereimenovaniia v gorodakh [Names and renames in cities]. *Voprosy heohrafii*. Moskva, 1966. Sbornyk 70. S. 86–89.
6. Udovento L. O. Neofitsini mis'ki (na prykladi mista Kharkiv) [Informal Names in the City (on the Example of City of Kharkiv)]. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*. Kharkiv, 2018. Issue 27. S. 89–92. <https://doi.org/10.26565/2225-6505-2018-27-11>
7. Udovento L. O. Toponimiiia velykoho mista: neofitsiinyi aspekt (na materialakh m. Kharkiv) [Toponymy of a big city: unofficial aspect (based on materials from Kharkiv)]. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*. Kharkiv, 2019. Issue 28. S. 76–84. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2019-28-08>
8. Khar'kov : spravochnik po nazvaniiam: 7000 ulits, ploshchadei, skverov, raionov... [Kharkov: a directory of the named: 7000 streets, squares, squares, districts...] ; [sost.: E. N. Dmitrieva, E. V. D'iakova, N. M. Kharchenko; pod obshch. red. S. M. Kudelko]. Khar'kov : SAGA, 2011. 432 s.

**АВТОМОБІЛЬНИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ТРАНСПОРТ
У ХАРКОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ПРОЄКТИ ТА ПЕРШІ СПРОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ)**

А. М. Домановський

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, andriy.domanovsky@karazin.ua

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8434-3374>

Н. П. Олешко

Харківський національний автомобільно-дорожній університет, sufika19@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7128-0746>

***Мета.** Метою статті є з'ясувати історію перших проєктів і спроб облаштування автобусних пасажирських перевезень у Харкові на початку ХХ ст.*

***Методологія дослідження.** У статті розглянуто історію появи і освоєння нових транспортних засобів та способів комунікації – автобусного сполучення – у Харкові на початку ХХ ст. під кутом зору концепції модернізації урбаністичного простору.*

***Наукова новизна.** Вперше в історіографії предметом спеціального наукового дослідження стала історія автомобільного громадського транспорту – автобусного сполучення – у Харкові на початку ХХ ст. Встановлено основні факти налагодження регулярного автобусного руху в місті у контексті тогочасного стану транспортного сполучення.*

***Висновки.** Повідомлення газет «Южный Край» та «Утро» дозволили виявити причини виникнення і зміст перших проєктів автомобільних пасажирських перевезень у місті, а також з'ясувати, що започаткування автобусного руху були тісно пов'язане із вирішенням так званого «трамвайного питання» – стосунків міста з Анонімним товариством Харківські кінно-залізні дороги, яке належало бельгійським власникам. Окремі проєкти автомобільних перевезень пасажирів у Харкові – приміське автобусне сполучення за маршрутом Харків–Помірки і доправлення публіки на іподром від Театральної площі у дні кінних перегонів – втілювались вже у 1908–1909 рр., однак вперше офіційне автобусне сполучення у місті було відкрито за регулярним маршрутом від вулиці Ветеринарної до залізничного вокзалу 6 червня 1910 р. Автобусний рух проіснував у Харкові впродовж літа–осені 1910 р., був поновлений з весни наступного року і тривав, ймовірно, не довше, ніж до осені 1911 р. Перший досвід налагодження автобусних пасажироперевезень у Харкові виявився не надто вдалим і не спромігся скласти гідної конкуренції іншим видам тогочасного міського громадського транспорту – кінному та електричному трамваю. Собівартість руху автобусів була надто високою порівняно із собівартістю конки й міського електричного трамваю.*

***Ключові слова:** Харків, початок ХХ ст., модернізація, громадський транспорт, автобус, автомобіль, газета, «Южный Край», «Утро».*

***Цель.** Целью статьи является установление истории первых проектов и попыток организации автобусных пассажирских перевозок в Харькове в начале ХХ в.*

***Методология исследования.** В статье рассмотрено появление и освоение транспортных средств и способов коммуникации – автобусного сообщения – в Харькове в начале ХХ в. под углом зрения концепции модернизации урбанистического пространства.*